

کتابشناسی شیخ محمد غزالی *

ترجمه سید محمد حسینی یگانه

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مقدمه:

در کتاب ماه دین شماره ۴۰، دو مقاله درباره دانشمند فقید معاصر شیخ محمد غزالی مصری ارائه نمودیم و وعده دادیم به زودی کتابشناسی آثار وی نیز تقدیم خوانندگان محترم خواهد شد. آنچه در ذیل آمده وفا به وعده پیش گفته است.

کتاب ماه

۱- الاسلام و الاوضاع الاقتصادية

این کتاب برای بار اول در سال ۱۹۴۷ چاپ و منتشر شد و اکنون چاپ هفتم آن در ۲۱۴ صفحه توسط انتشارات دارالصحوه (قاهره) در سال ۱۹۸۷ میلادی منتشر شده است. این کتاب اولین اثر منتشر شده وی است. مؤلف در مقدمه چاپ هفتم بر این نکته تأکید کرده است که در این کتاب نکاتی را مطرح نموده که نیاز به تجدید نظر و یا تبیین دارد و برخی از آن آراء، با پدیدار شدن حقایق جدید و با استفاده از تجربه گذشته نیاز به نقد دارد... برخی از عناوین کتاب عبارتند از:

طبقات مترف و طبقات فقیر، جنگ میان خیر و شر، آیا ردیلت‌ها علی اقتصادی دارند؟ آیا فضایل علی اقتصادی دارند، بهره‌کشی داخلی زمینه‌ساز

استعمار خارجی است، ممالک ملکیت‌های خاص در اسلام، آیا در صورت پرداخت مالیات‌های مربوط به زمین نیازی به پرداخت زکات نیست؟ در جوامع منحط، دین نمی‌روید.

۲- الاسلام و المناهج الاشتراکيه

این کتاب در ۲۷۰ صفحه توسط دارالکتب الحدیثه (قاهره) در سال ۱۹۶۰ منتشر شده است. این کتاب به مثابه فریادی است برای آگاهانیدن مردم نسبت به تهدیدها و خطراتی که در مورد شرافت دعوت‌کنندگان به اسلام وجود دارد و در عین حال دعوتی امیدوارانه است برای بازگشت به منابع اصیل اسلام و مشخص کردن جایگاه آن نسبت به دانش، نظام سیاسی، نظام اقتصادی، نظام اجتماعی و مکاتب جدید.

عناوین مهم آن عبارتند از:

اسلام در سرزمین‌های خود، شرافت دعوت‌کنندگان به اسلام در معرض تهدید است، تأمین اجتماعی، جامعه نمونه، کار دولت، فلسفه ثروتمندی و فقر، کناره‌گیری از دنیا از میان بردن دین است، فساد سیاسی زشت‌ترین آفت مسلمانان است، توزیع اموال، جایگاه فرد نسبت به زندگی

عموم، نظام مالکیت در اسلام، دین و ربا، احتکار، جنگ میان کمونیسم و اسلام.

۳- الاسلام المفتری علیه بین الشیوعیین و الرأسمالین

این کتاب دارای ۱۷۸ صفحه و چاپ اول آن توسط دارالکتب العربی (قاهره) در سال ۱۹۵۰ منتشر شده است. اغلب مطالب این کتاب قبلاً بصورت جداگانه در مجلات دینی چاپ شده است.

نویسنده در مقدمه چاپ سوم کتاب، بر آن است که این کتاب و دو کتاب قبلی اولین کتابهایی هستند که به زبان عربی منتشر شده‌اند و سپس دیگران مطالب را گسترش و رشد داده‌اند.

این کتاب در کل به موضوع ظلم‌های اقتصادی فراوانی می‌پردازد که بر کشورهای تحت سلطه استعمار غرب و شرق می‌رود.

برخی فصول کتاب عبارتند از: تمدن، میان ایمان و الحاد، نمونه‌های عدالت در اسلام، درسهایی از آسمان، مبانی کلی برادری.

۴- الاسلام و الاستبداد السیاسی

چاپ سوم این کتاب در ۲۲۷ صفحه توسط دارالکتب الاسلامیه (قاهره) در سال ۱۹۸۴ میلادی منتشر شده است. اصل کتاب، بحث‌هایی است که غزالی در سال ۱۹۵۱ انجام داده است و برخی از آنها بعداً در مجلات منتشر شده است و ده سال و اندی بعد به صورت کتاب درآمد است.

غزالی در این کتاب بر آن است که اسلام چیزی به نام حاکمیت فردی و یا دیکتاتوری را برنمی‌تابد، بلکه تعالیم اسلامی بر شوری و رای عموم مردم تأکید می‌ورزد و در دوره رسول اکرم (ص) و خلفاء راشدین چنین بوده است.

موضوعات کتاب عبارتند از: شورا، جهاد، برده‌داری در جاهلیت، قضایای معاصر و مسائل اسلامی.

۵- من هنا نعلم

این کتاب در ۲۴۳ صفحه از جمله انتشارات دارالکتب الحدیثه (قاهره) است که چاپ ششم آن در تاریخ ۱۹۶۵ میلادی صورت گرفته است. این کتاب در واقع، پاسخی به سخنان استاد خالد محمد خالد در کتاب «من هنا نبدا» است غزالی معتقد است وی در درک مفاهیم اسلامی دچار لغزش و اشتباه گردیده است.

علیرغم اینکه نویسنده مذکور از دوستان غزالی است و این دوستی پس از تألیف این کتاب نیز ادامه می‌یابد، در این کتاب انتقادات شدیدی را متوجه وی می‌نماید.

غزالی در این کتاب معتقد است ارتباط اسلام با حکومت عبارت از حقیقتی یگانه و غیرقابل انفکاک است و تلاش برای تفکیک این دو از یکدیگر به معنی از میان بردن ذات اسلام و دشمنی با آن است چرا که هم عقیده و هم شریعت به یک اندازه در ذات اسلام دخالت دارند.

۶- تأملات فی الدین و الحیاة

این کتاب ۲۵۷ صفحه است و از سوی انتشارات دارالدعوة الثانیه (اسکندریه) در سال ۱۹۹۲ میلادی منتشر گردیده است و حاوی مجموعه‌ای از مقالات، اندیشه‌ها، مباحث و نظرات نویسنده پیرامون اموری است که همواره نیاز به بررسی و نقد دارند. در این کتاب مطالبی پیرامون دیدگاه‌های دینی در باب زندگی و حرکت و معیارهای ایمان و تقوی در عرصه حیات مطرح گردیده است.

بسیاری از مطالب کتاب، پیش از آن، به صورت مقالات در مجله اخوان المسلمین و برخی از آنها هم پس از آن پدید آمده بود.

غزالی در مقدمه کتاب نکاتی را درباره شخصیت خود بیان می‌دارد که با آنچه که بطور معمول درباره علماء و مبلغان دینی ذکر می‌شود تفاوت دارد.

۷- عقیده المسلم

این کتاب دارای ۲۶۲ صفحه است و توسط انتشارات دارالقلم (دمشق) در سال ۱۹۸۷ میلادی و چاپ سوم توسط انتشارات دارالدعوة (اسکندریه) در سال ۱۹۹۰ میلادی منتشر شده است.

مؤلف در این کتاب به مباحثی پیرامون دیدگاه‌های اسلامی براساس اصول علمی و در چارچوب نصوص کتاب و سنت پرداخته است. تفاوت این کتاب با کتابهای فلسفه و متکلمین آن است که مخاطب غزالی، عقل و قلب بصورت توأمان است و به نحو همزمان اندیشه و احساسات را برمی‌انگیزد و البته این امر فوق العاده مهمی در جریان اصلاح فرد و اجتماع است.

مؤلف در این کتاب سعی دارد خشکی و سختی تفکر عقلی را با دریافت‌هایی زنده بزدايد و البته این دریافت‌ها با استفاده از کتاب و سنت است. و بهمین دلیل این کتاب برخلاف سایر کتابهای کلامی، آکنده از استشهاد به آیات و روایات است.

برخی عناوین کتاب عبارتند از:

اولین حقیقت، وحدت مطلقه، کمال برتر، قضا و قدر، عمل بنیاد ایمان است، جاودانگی، نبوت و... کتاب مزبور تحت عنوان باور راستین اسلامی به زبان فارسی ترجمه و منتشر شده است.

۸- خلق المسلم

این کتاب دارای ۲۴۸ صفحه و توسط انتشارات دارالقلم (دمشق) در سال ۱۹۸۷ میلادی منتشر شده است. این کتاب براساس آیات و روایات، انسان مسلمان را به فضیلت‌ها و کمالاتی توجه می‌دهد که سبب کمال دینی و مایه صلاح دنیا و آخرت او می‌گردد. مؤلف در این کتاب به انحرافات و سقوط مسلمین در این روزگاران اشاره می‌کند و آنرا نتیجه عدم رضایت اخلاق اسلامی می‌داند.

این کتاب از آنجا که مربوط به روش تربیت انسان مسلمان براساس عقیده صحیح و پیمودن صراط مستقیم است می‌توان آنرا بخش دوم کتاب عقیده المسلم دانست. این کتاب نیز تحت عنوان اخلاق اسلامی به زبان فارسی ترجمه و توسط انتشارات احسان در تهران چاپ و منتشر شده است.

برخی عناوین کتاب عبارتند از:

ارکان اسلام و بنیادهای اخلاق، بسوی عالمی با فضیلت‌تر، انسان میان خیر و شر، گستره اخلاق همه را دربرمی‌گیرد، صدق، امانت... پاکدامنی، نظافت و زیبانمودن و سلامتی، گزیدن دوست، علم و عقل، بهره‌وری از زبان، پندپذیری از زمان و...

۹- التعصب و التسامح بین المسیحیه و الاسلام

این کتاب دارای ۳۶۶ صفحه و از سوی انتشارات دارالتوزیع و النشر الاسلامیه (قاهره) منتشر شده و در سال ۱۹۹۳ نیز برای بار دوم تجدید چاپ شده است.

انگیزه نوشتن چنین کتابی عبارت از اشکالات یکی از مسؤولین مسیحی نسبت به اسلام بوده است. غزالی در این کتاب پاسخ وی را داده است و البته ذکری از مشخصات منتقد به بیان نیاورده است.

غزالی در این کتاب به توضیح این مسأله می‌پردازد که سرزمین اسلامی با عقده‌های قبیله‌ای و جنگ‌های دینی بیگانه است و اسلام از آغاز

پیدایش خود تاکنون با وضع قوانینی خاص همواره بر معاشرت مبتنی بر نرمش و لطف و مراعات حسن همجواری تأکید داشته است، کارهایی همچون قتل مخالفان یا مصادره اموال یا اجبار بر پذیرش اسلام و... را به کلی مردود می‌شمارد.

برخی از موضوعات کتاب عبارتند از:

مسلمانان و ذمیان، ورود مسیحیت به مصر، اسلام میان تعصب و تسامح، تهمت‌های مستشرقین به اسلام و تسامح اسلام نسبت به سایر ادیان.

۱۰- فقه السیره

این کتاب در ۴۹۸ صفحه توسط انتشارات دارالکتب الحدیثه (قاهره) در سال ۱۹۷۶ میلادی و پس از آن انتشارات دارالریان للتراث (قاهره) آن را در سال ۱۹۸۷ میلادی منتشر کرده است. وی بیشتر مطالب کتاب را در روضه شریفه مسجدالنبی و برخی دیگر را در کنار بیت‌الله الحرام نوشته است. مولفه این کتاب را براساس قرآن کریم و آنچه را که خود سنت و سیره صحیح رسول‌الله (ص) می‌داند تنظیم کرده است. تحقیق احادیث کتاب توسط شیخ ناصرالدین البانی صورت گرفته است و او برخی از احادیث کتاب را ضعیف دانسته لیکن غزالی بر او اشکالی وارد نیاورده است. روش غزالی در این کتاب، جمع بین دو رویه متعارف میان مورخان جدید که علاقمند به تعلیل و ارتباط منسجم حوادث با یکدیگرند و مورخان قدیم که حفظ وقایع تاریخی و بررسی اسناد و تحقیق دقیق حوادث را وجهه همت قرار داده‌اند می‌باشد.

بر همین اساس غزالی با این نگاه جامع، جزئیات و حوادث مختلف سیره را تحت چارچوب واحد و منسجم گردآورده است و سپس نصوص و روایات دیگری را که با این انسجام و وحدت موضوع تناسب دارد آورده است و به همین دلیل سیره از نظر او، امری است که مایه رشد ایمان و تزکیه اخلاقی می‌گردد.

برخی عناوین کتاب عبارتند از: از ولادت تا بعثت، جهاد دعوت، هجرت گسترده، پایه‌های بنای اجتماع جدید، امهات المؤمنین، رفیق اعلی و... این کتاب دیوار به زبان فارسی ترجمه شده است. یک بار توسط دفتر نشر فرهنگ اسلامی و یک بار توسط نشر احسان در تهران چاپ و منتشر شده است.

۱۱- فی موبک الدعوة

این کتاب دارای ۲۶۲ صفحه است و چاپ دوم آن توسط انتشارات دارالکتب العربی (قاهره) در سال ۱۹۵۷ میلادی منتشر شده است. غزالی در این کتاب سعی دارد اندیشه و همت مبلغان و دعوت‌کنندگان به اسلام را برانگیزد و به اصلاح موقعیت آنان بپردازد. وی در این کتاب نه از منظر مذهبی خاص بلکه از منظر اسلام به مواردی که آنها را مورد انتقاد می‌داند، می‌پردازد.

اندوه وی در این کتاب بدلیل انحراف و گام‌های لرزان برخی سران و دعوت و تبلیغ کاملاً مشهود است. این کتاب بطور کلی انتقاد از سیاست جبهه اسلامی در داخل است که موجب رشد افراد منافق و دجال صفت شده است.

برخی از عناوین این کتاب عبارتند از:

مرگ قهرمانان در راه، انحاء قدرت در قرآن، اخلاق پیامبری، اسلام؛ دین دولت، اسلام مکتبی جامع، جهاد و تربیت و...

۱۲- ظلام من الغرب

این کتاب در ۳۴۳ صفحه در سال ۱۹۶۵ میلادی توسط انتشارات

دارالکتب الحدیثه (قاهره) و در سال ۱۹۷۹ میلادی توسط انتشارات دارالاعتصام (قاهره) منتشر شده است.

این کتاب در رد مستشرقان مصری است که در کشوری اسلامی متولد شده‌اند ولی فکر و اندیشه آنها توسط غرب پرورش یافته است و همین امر موجب شده است که نسبت به عربیت و اسلامیت کفر ورزند و به منزله سفیران غرب باشند. هدف این کتاب آشکار نمودن این گروه از مستشرقان و توجه دادن مسلمانان به خطرات آنهاست.

مولف در این کتاب به حرکات بیمارگونه آنان و هدفهای نادرست تلاشهای پیگیرشان در جهت دست‌یابی به تخریب جایگاه دین و تاریخ نشان دادن آینده آن اشاره می‌کند و جاهلیت جدید را به مثابه مانعی جهت رشد و توسعه دین و امت اسلامی می‌داند.

برخی از عناوین این کتاب عبارتند از:

میان عقل و عاطفه، عربیت و اسلام، در عرصه تشریح، جاهلیت جدید چگونه اخلاق مصون می‌ماند، امت‌ها میان رشد و نابودی، بسوی وحدت اسلامی، اسلام و مدنیت جدید.

۱۳- جدد حیاتک

این کتاب دارای ۲۳۲ صفحه است و چاپ اول آن توسط انتشارات دارالدعوه (قاهره) در سال ۱۹۸۹ میلادی صورت گرفته است. این کتاب تلاشی در جهت روشن نمودن راه برای کسانی است که می‌خواهند باب جدیدی را در حیات خویش بگشایند. این کتاب به تطبیق میان تعالیم اسلام و بهترین و عالیترین آموزه‌هایی است که تمدن غرب در زمینه ادب نفس و سلوک پرداخته و در تلاش است که اندیشه‌های دیل کارنگی در کتاب «اضطراب را رها کن و زندگی را آغاز کن» را به آموزه‌های اسلامی بازگرداند.

مولف در این کتاب، وظیفه افراد دارای فطرت سالم و نیمه منحرف را بیان می‌کند؛ چرا که معتقد است اگر فرد دارای طبیعتی آلوده و فطرتی ناسالم باشد، در اختیار داشتن نصوص آسمانی ولو در مقیاس انبوه، هیچ سودی برای خود او یا دیگران نخواهد داشت همانطور که نگاه از عینک غربی و یا جدید برای کسی که چشم بینا ندارد بی‌فایده است و در میان تجارب و آموزه‌های فطرت سلیم در کتاب دیل کارنگی مواردی وجود دارد که مطابق حکمت‌های ارزنده رسول گرامی اسلام است که به این ترتیب هماهنگی میان وحی تجربه و وحی آسمان حاصل گردیده است.

برخی از عناوین کتاب عبارتند از:

در زمان خود زندگی کن، چگونه عوامل اضطراب و موانع آسایش را برطرف کنیم، برآنچه گذشته است گریه مکن، از هیچکس توقع تشکر نداشته باش، روحانیت پیامبر اکرم (ص)، خودت را مورد محاسبه قرار بده ...

۱۴- الثقافة الاسلامیه

وی این کتاب را به همراه استاد حنیکه المیدانی نوشته و توسط دانشگاه ملک عبدالعزیز (جده) در سال ۱۹۸۰ میلادی انتشار یافته است. این کتاب در ضمن سلسله کتابهای دانشگاهی قرار گرفته و یکی از کتب درسی در موضوع فرهنگ اسلامی محسوب می‌شود.

موضوعات این کتاب عبارتند از:

عقیده، عبادت و اخلاق، قرآن، سنت، حدیث، اجماع و اجتهاد

۱۵- من معالم الحق فی کفاحنا الاسلامی الحدیث

چاپ دوم این کتاب در ۲۰۰ صفحه توسط انتشارات دارالاعتصام (قاهره) در سال ۱۹۸۴ میلادی انتشار یافته است. نویسنده معتقد است

۱۶- لیس من الاسلام

این کتاب مشتمل بر ۲۶۲ صفحه و چاپ ششم آن در سال ۱۹۹۱ از سوی انتشارات «مکتبه وهبه» در قاهره، صورت گرفته است. مؤلف در این کتاب گرایش شدیدی به ارائه اصولی دارد که هر مسلمان ناچار از دانستن آنها است، و همچنین طرح فروعی که هیچکس برای رسیدن به اسلام بی‌نیاز از دانستن آنها نیست. در نتیجه مؤلف بسیار کوشیده است در این کتاب از اصطلاحات فنی دوری کند، تا هم روش‌تر باشد و هم به ذهن نزدیکتر.

تلاش مؤلف بر این است تا مسائل زائد و مضر را که مسلمانان به دین خود اضافه کرده‌اند، از دین دور کند و معارف دینی را به گونه‌ای صحیح در کتاب بگنجانند، در نتیجه این کتاب نه نقضی دارد و نه اضافه بی‌موردی و مؤلف نیز نه تعجیل کرده است و نه بی‌توجهی نموده است.

مؤلف می‌خواهد افق‌های معارف اسلامی را گسترده‌تر و آن را برای خواستارانش سهل‌الوصول گرداند، از پیشروی آن عوامل مزاحم جلوگیری کرده و جمعیت‌های مسلمان را به شاخه‌هایی از دانش که از آن محروم بوده‌اند نزدیک کند، دانش‌هایی که بسیار شایسته است در میان‌شان شایع و متداول باشد. چرا که آموزش مناسب از خدمت و اعزاز امت اسلامی با تعالیم تخصصی که نزد متخصصین آن جمع شده باشد، بهتر است. ملاحظه می‌شود که این کتاب بعضی متعصبان را خشمگین کرده است؛ آنها که هیچ گامی در مسیر علوم دینی برنداشته و بزودی در خواهند یافت این کتاب در امتداد تلاش رهبرانی است که سابقه زحماتشان در راه بیداری تفکر اسلامی بسیار طولانی است.

عناوین فصول این کتاب به شرح ذیل است: شریعت اسلامی، اهداف و مقاصد، اختراع در دین، فکر اسلامی، بدعت در عقاید، وحدت وجود، حرکت قومگرایی (الترعة القومیة)، بدعت در عبادات، بدعت در عادات.

۱۷- کیف نفهم الاسلام

این کتاب در ۲۱۸ صفحه نگاشته شده است. اولین ناشر آن، دارالکتب الاسلامیه در قاهره در سال ۱۹۸۳ بود. سپس دارالدعوة در سال ۱۹۹۱ آن را چاپ و منتشر کرد. در این کتاب معارف اسلامی واقعی که از عموم مردم پوشیده بوده و تعداد خیلی از آن آگاهی دارند - در حالی که باید عامه مردم از آن اطلاع داشته باشند - معرفی شده‌اند. این کتاب همچنین تلاشی است برای تغییر و از میان برداشتن خرافات علمی، اخلاقی و عقیدتی که در تمامی بلاد اسلامی وجود آمده و ماندگار شده است، و باید اصل آنها روشن شود و بیش از این باقی نمانند، و در مقابل، احیای برخی عادات اساسی و مکرم اسلامی که در غربت واقع شده‌اند و اگر عموم آنها را بشنوند، دهانشان از تعجب باز می‌ماند، در حالی که بعضی عادات دیگر که خوانند هیچ برهانی برای آنها نازل نکرده است، جای آنها را گرفته‌اند و زمانی که کسی کمر به تغییر آنها می‌بندد، فریادهای وا اسلاما چنان به گوش می‌رسد که گویی قصد تغییر دین در میان است، نه جاهلیت!

مهم‌ترین موضوعات این کتاب عبارتند از: در رابطه با آشنایی با اسلام، راه‌های اعتدال در تعلیم دینی، دانش زندگی و لذت آن، ناآگاهی نسبت به دنیا و سقوط در آن، جدایی دانش و حکومت در تاریخ، عقیده، بخشش الهی و راهی انسانی است، محدودیت و اجتهاد، در مورد سنت، چرا من یک مسلمان هستم؟

۱۸- الاستعمار احقاد و اطماع

کتاب فوق در ۲۶۸ صفحه نگاشته شده و در سال ۱۹۸۳ توسط دارالکتب الاسلامیه در قاهره به چاپ رسیده است. در این کتاب در مورد بزرگترین دشمنان اسلام و آنها که شدیدترین دشمنی‌ها را با این دین دارند و شرور آنها، سخن گفته می‌شود. همچنین سخنان افشاگرانه‌ای درباره

مسئولیت و پاسخگویی درباره مصایب و مشکلاتی که در عصر ما و دورانهای قبل از ما بر اسلام رفته است بیش از آنکه برعهده دشمنان اسلام باشد متوجه مسلمانان است. زیرا یاری خداوند هرگز شامل سستی و تفریط، هدفهای نادرست و پیروی از امیال شهوانی نمی‌شود و بخصوص هنگامی که این زشتی در جبهه مسلمین آشکار گردد. البته او فقط مردم را ملامت نمی‌کند بلکه تقصیر را پیش از همه خود برعهده می‌گیرد. لیکن در عین حال بر این نکته تأکید دارد که هرگز نسبت به شناسایی اشتباهاتی که در میان صفوف دین باوران وجود داشته است قصور نورزیده است. وی پرده‌پوشی و پنهان نگه داشتن این اشکالات و عدم بیان آنها را کاری عبث و نادرست می‌داند؛ چرا که بهر حال این امور، جزئی از تاریخ است که باید با توبه، بهره‌های لازم را از آنها برد.

برخی از موضوعات کتاب عبارتند از:

حقایق ارتباط یا بنی اسرائیل، ضد اسلام (اموری که تحت پوشش جنگ با تعصب است ولی در واقع در تعارض با اسلام است) اسلام معیار داوری و ارزشها، اسلام مسلح، علم پسوی ایمان فرا می‌خواند، طبیعت اسلام ...

اقدامات استعمارگرانه، و سپس بحث از اسلام و صلح، برای روشن کردن اذهان مردم در مورد عدل مضاعفی که نزد ماست و ظلم مضاعفی که بر ما رفته، آورده شده است. در این کتاب به حرکت ارتدادی اخلاقی، معرفتی و تشریعی که در تهاجم فرهنگی در ممالک ما صورت گرفته است، اعتراض می‌شود، صلیب جنگ افروز و استعمار به عنوان کینه دینی و طمع دنیوی معرفی می‌گردد و بر این نکته تأکید می‌شود که دنیا مردمی را به خود ندیده است که به اندازه کارگزاران استعمار، نیات پلیدی را زیر کلماتی شیرین پنهان نمایند.

نویسنده کتاب تأکید می‌کند که آینده امت ما روشن نخواهد شد مگر زمانی که از حقد حسودان و طمع طماعان نجات یابد. برخی از عناوین این کتاب عبارتند از: چگونه به ما دروغ می‌گویند؟ فریبکاری و یاری رساندن، کشتار یا به زنجیر کشیدن، صلح مسلح، تغییر.

۱۹. نظرات فی القرآن

این کتاب در ۲۵۴ صفحه تنظیم شده و چاپ ششم آن توسط انتشارات دارالکتب الاسلامیه در قاهره در سال ۱۹۸۶ صورت گرفته است. این هجدهمین کتاب مؤلف است. در این کتاب برخی معارف زیبایی قرآن مطرح شده و همچنین شامل برخی ثمرات سلسله رهبران بزرگ گذشته و دانشمندان محدث است و همه اینها به روشی طرح شده که امروزه در محافل علمی و ادبی مرسوم است.

در این کتاب در رابطه با مسائل دینی و اجتماعی که امروزه خصوصاً مسلمین و عموماً تمامی دنیا با آنها درگیرند، مباحثی آورده شده است. دانش غیر واقعی، در مکتب غزالی و فکر او هیچ راهی ندارد و قرآن در واقع کتابی است که به هیچ وجه نمی‌توان آن را از زندگی بیرون راند. این کتاب نازل نشده است مگر آنکه از افکار مطرح شده در آن، یا پیروی کنیم و یا عدول نماییم، و نازل نشده است مگر آنکه حالات آن محو و یا ماندنی شود. عناوین مهم این کتاب عبارتند از: قرآن چگونه نازل شد و چرا جاویدان است؟ و چگونه جمع‌آوری شد. نمونه‌ها و مثالها در قرآن: انسان، زندگی، ثروت، الهیات، نبوت و قصص. اعجاز قرآن در زمینه‌های علمی و بیانی و... قرآن و اهل کتاب، بررسی پیرامون نسخه‌های موجود.

۲۰. مع الله: دراسات فی الدعوة و الدعاة

چاپ اول این کتاب توسط انتشارات دارالقلم در دمشق، در سال ۱۹۸۹ انجام شد، سپس اخبارالایوم (قاهره) در سال ۱۹۹۲ آن را چاپ کرد. این کتاب برای دعوت‌کنندگان به دین است و برای عامه نوشته نشده است. شیخ غزالی این کتاب را برای این عده نوشت و زمانی که مسؤول (مشیخه‌الزهر) بود، برخی فصول آن را تدریس کرد. او در آن زمان مسؤولیت تعلیم طلاب برای دعوت و ارشاد را بر عهده داشت. این کتاب شامل فصول و مباحث زیادی است که برخی از این فصول به شرح ذیلند: تعریف دعوت، روشهای عمومی دعوت انبیاء به سوی دین، حاملان دعوت، اسباب دعوت، مقاومت خرابکاران، مثال‌هایی زنده در وجوه دعوت از قرآن و سنت، سخنان خلفاء راشدین و دانشمندان امت.

۲۱. معركة المصحف فی العالم الاسلامی

این کتاب مشتمل بر ۳۵۷ صفحه بوده و چاپ دوم آن توسط دارالکتب الحدیثه (قاهره) در سال ۱۹۷۱ صورت گرفته است. کتاب مزبور تلاشی است در امتداد تلاشهای انجام شده در دفاع از امت اسلامی در تمامی نقاط زمین. این کتاب به مناطق اسلامی اختصاص نداشته، بلکه در مورد حال و آینده امتی که استعمار سیاسی و فرهنگی در به فساد کشاندن آن می‌کوشد، است.

مؤلف می‌گوید مسلمانان معتقد هستند که آنچه در کتاب خدا آمده خواسته خداوند از بندگانش است، و این کتاب، جمیع قواعد مشترکی که همه پیامبران آورده‌اند را شامل می‌گردد، و آن وحی‌ای است که تا انتها با

انسانیت همراه است و همچنین اینکه کتاب خدا شکل کامل حقیقت است در مورد عقیده، عبادت، اخلاق و معاملاتی که امتهای انسانی با آن زندگی می‌کنند و در آخرت پاسخگوی آن هستند. مقالات این کتاب این هدف را دنبال می‌کنند که از طریق انقلاب‌های ملی و با ایجاد امید پیروزی و تأسیس زندگی اجتماعی و سیاسی براساس اصول اسلام در ملت‌ها، با حضور بیگانگان در هر شکلی مبارزه گردد.

مهم‌ترین عناوین این کتاب عبارتند از: کتاب خدا برای نفس، اجتماع و دولت، عبادت و سلطه دولتها، اسلام در اکثر تاریخ خود به دنبال حیات عمومی است، نگرهبانی از حق، معیار ایمان است، محدود کردن اسلام در میدان سیاست، استعمار فرهنگی، در مورد موقعیت زن در اجتماع.

۲۲. کفاح الدین

کتاب شامل ۳۱۲ صفحه است و چاپ پنجم آن توسط مکتبه وهبه در سال ۱۹۹۱ انجام گرفته است. مؤلف در این کتاب آزار و اذیت‌هایی که سیاست‌های استعماری در زمان تسلط بر سرزمین‌های تحت سلطه، بر اسلام و مسلمین وارد آورده را بیان داشته است. آن‌گاه آثار استعمار را در بلادی که حاضر به ترک آنها نبوده است دنبال می‌کند و بیان می‌دارد که استعمار چگونه سفره خود را از برخی سرزمینها جمع کرده ولی هنوز راهش توسط کسانی که همچنان در حال گمراه کردن آنهاست ادامه دارد و در این مورد مثالهای زیاد و موضوعات متنوعی را طرح می‌کند. مؤلف در مقدمه کتاب خود در مورد اینکه متوجه شده است که امت اسلامی به مرحله مهمی از آزادی از استعمار دست یافته و اینکه بیداری اعراب و آرزوها و حقوق آنها به شکل حرکتی رو به پیروزی درآمده است، سخن می‌گوید. همینطور مفهوم قومیت عربی و انحرافات ناگزیری که عبدالناصر از آنها سخن می‌گفت را طرح می‌کند. او رؤسای قوایی را که دین را کنار گذاشته‌اند، از پوششی که توسط این کلمات بر اهداف بر جای مانده استعمار کشیده شده است، برحذر می‌دارد. او تأکید می‌کند که این شعارها نمی‌توانند روح مذهبی را سبک یا ادب عرب را تضعیف یا چهره تاریخ اسلامی را مشوه کند و یا انحطاط اخلاقی را رواج دهد، چرا که اینها خروج از دستورات دینی است و تنها انقلابات ممالک را به تعویق می‌اندازد.

او ادعا می‌کند نیروهای دشمن که شعارها را از مضامین اسلامی خود خالی کرده بودند مصر را در زمان جمال عبدالناصر به جایی کشاندند که فاسدان و مفسدان در آن به قدرت رسیدند، یعنی همان کسانی که مصر را به سوی گمراهی و انحطاط راهبری کردند. سپس غزالی در مقدمه کتاب، تأکید می‌کند که جمال عبدالناصر وسیله بسیار خوبی بود در دست قدرت‌های جهانی که با خدا و رسول خاتم(ص) دشمنی داشتند، و او با مصر بسیار بدتر از آن کرد که مارشال کرومر کرد.

برخی از عناوین کتاب عبارتند از: همکاری اسلام و مسیحیت، وجهات جدید، فرهنگ رها شده در دنیای لذت.

۲۳. الاسلام و الطاقات المعطلة

این کتاب در ۲۱۴ صفحه نگاشته شده و چاپ چهارم آن را دارالکتب الاسلامیه در سال ۱۹۸۳ در قاهره انجام داده است. در این کتاب همخوانی بین طبیعت دین و واقعیت امت، بیان شده است و مؤلف در آن بر مبادی معروف دین اسلام تأکید کرده و از زندگی کسانی که براساس آن رشد کرده‌اند شواهدی آورده و همچنین درباره بنده سخت‌کوش و دوری راه و سختی آن سخن گفته و تفاوتها را بررسی می‌کند.

مؤلف تأکید دارد که امت ما در مناطق بسیار پستی از زمین زندگی می‌کند و هم گنجینه‌های دنیا و هم کلیدهای سازندگی را در اختیار دارند و روزی بی‌حساب دنیا در دست آنهاست و اگر به شکل صحیح از آنچه در اختیار دارد استفاده کند، به احدی محتاج نبوده، بلکه بقیه دنیا به او

محتاج خواهند شد. پس در حقیقت شریانیهای زندگی اقتصادی تمام قاره‌ها از آنجا شروع شده و به آنجا ختم می‌گردد و این همه بر غنای فرهنگی که این امت به دلیل رسالت اسلامی از آن برخوردار است، اضافه شده است. در نتیجه مؤلف توضیح می‌دهد که چرا این امت منجمد شده و چگونه حرکت می‌کند و قیمت موارث روحی و فکری آنها چقدر است؟

اهم عناوین کتاب عبارتند از: فوران انرژی انسانی، فساد عاطفه دین، کفر به انسان، استبداد نیروها را از بین می‌برد، اثر تعلیمات گمراه‌کننده، سختی‌های تمدن امروزی، اتحاد اسلامی، مرزهای نظام اسلامی، آزادسازی زمینهای اسلامی.

۲۴- حقوق انسان: بین تعالیم الاسلام و اعلان لاهم المتحدة

دارالدعوة (اسکندریه) در سال ۱۹۹۳ این کتاب را در ۲۶۶ صفحه به چاپ رسانید. این کتاب در مورد مبادی حقوق بشر یعنی آزادی، مساوات، عدالت و کرامت است.

این کتاب روشن کرده است که اسلام تمامی مردم را به زندگی با افتخار دعوت کرده است بدون آنکه بین جنس، رنگ، مال یا مقام تفاوتی قائل باشد و اینکه اسلام بین عرب و غیرعرب چه حاکم باشند و چه محکوم، مساوات برقرار کرده است. این کتاب روشن کرده است که دولت‌های بزرگ حقوق بشر را با مقیاس ثابتی قبول نمی‌کنند، اما روزی که حکومت در اختیار اسلام قرار داشت جانب عدالت بی‌چون و چرا را رعایت کرده است. همچنین در این کتاب عنوان می‌شود که آخرین دستاوردهای بشر در مورد قواعد و قوانین حاکی از کرامت انسان، جزو القباای اسلام به شمار می‌آید و اینکه اعلامیه حقوق بشر تردیدی است در وصایای باارزشی که پیامبر ما در مورد انسانیت به ما کرده است. بازرترین عناوین این کتاب به این شرح است: مساوات و عدالت، حقوق قضایی، آزادیها، زن و مرد در اجتماع، کتاب خانواده، هجرت و فرار، کرامت اقتصادی، اعتدال فرهنگی، اعلامیه جهانی حقوق بشر در اسلام، حقوق بشر در اسلام.

۲۵- خطب الشیخ محمد الغزالی

این خطبه‌ها در مجلات متعددی به چاپ رسیده بود که دارالاعتصام (قاهره) در سال ۱۹۸۰ آنها را یکجا چاپ کرده است. همان‌طور که شیخ بنای آنرا داشت این خطبه‌ها در مباحث متنوع و در عین حال عمیق است.

۲۶- نظرة علی واقعا الاسلامی فی مطلع القرن الخامس عشر الهجری

این کتاب در سال ۱۹۸۳ توسط دارالثابت در قاهره به چاپ رسید و در مورد اسلام و احوال مسلمین در شروع قرن پانزدهم هجری قمری و همچنین محنتهایی است که در برخی بلاد اسلامی بر مسلمین می‌رود.

۲۷- هذا دیننا

این کتاب در ۲۱۳ صفحه و توسط انتشارات دارالکتب الاسلامیه (قاهره) در سال ۱۹۷۵ به چاپ رسیده است. این کتاب حاوی تمامی تعالیم اسلامی با شکلی موجز و خلاصه است که در عین حال بسیار روشن و بی‌عیب می‌نماید. در این کتاب مؤلف خلاصه‌ای روشن از حقایق سابق‌الذکر که توسط خود ایشان ارائه شده بود، در مورد اسلام آورده است و شامل برخی مطالب جدید نیز می‌شود. کتاب مزبور همانطور که فصول جدیدی از بحث و تعلیم و تدریس را شامل می‌گردد نشان می‌دهد که نویسنده می‌خواسته شکل زیبا و جامعی از این دین عظیم را به خواننده ارائه نماید.

بازرترین عناوین آن عبارتند از: عقاید، توحید، قضاء و قدر، آزادی فکر نه آزادی شهوت، آزادی عقیده، عبادات و شکل آنها، خانواده، برادری،

اجتهاد، اجماع، فقه عبادتها، آداب عبادتها.

۲۸- الخدیعة: حقیقة القومیة العربیة و اسطورة البعث العربی

این کتاب در ۲۸۳ صفحه توسط انتشارات دارالکتب الحدیثه (قاهره) در سال ۱۹۷۷ چاپ شده است. همینطور دارالروضة للنشر و التوزیع (قاهره) در سال ۱۹۹۳ آن را چاپ کرده است.

بر گردن هر مسلمان خالصی این وظیفه قرار دارد که بر نیرنگها بنازد، و قوم عربی را با تفسیر جدیدی از حرکت مکارانه کثیفی که هدف آن از میان بردن شخصیت اسلامی و تاریخ این دین است آشنا گرداند. همچنین آنها را با تلاشهای جدیدی که برای مقابله با اسلام از طریق رواج ارتداد - چه در عقاید و چه در شرایع و احکام - صورت می‌گیرد و یا از طریق رواج عربیت - پس از خالی کردن آن از بندهای ایمان تا مفهومی مرده و توخالی شود - در دست انجام است، آشنا کند.

وقتی سخن غزالی در مورد عربیت در این کتاب به این صراحت است، پس این عربیت که ما از زمان‌های قدیم می‌شناختیم و نهضت ما بر اساس آن بنا گردیده و جامعه‌ای که پس از آن زاده شده است را به آن بشارت دادیم، چیز دیگری بود غیر از آنکه امروز از بعضی کتب و سیاستمداران می‌شنویم. در نتیجه از این کتاب صدایی به گوش می‌رسد که فریاد انتقاد به کجروی است. مؤلف آنجا که از ناراحتی خود درباره این انحراف سخن می‌گوید نظرها را به یک خطر بزرگ فکری و اجتماعی جلب می‌کند که بعضی‌ها و قوم‌گرایان درباره این مسلک باعث شده‌اند، پلی که استعمار از روی آن گذشته است تا فساد و تباهی را در تمامی زندگی ما رواج دهد.

این کتاب در مورد خصوصیات عربیت و اساس اجتماع و دورانیهای شکوفایی و انحطاط و قضیه بعث عربی، و قضیه ملیت‌گرایی در مصر در عصر جدید سخن گفته است.

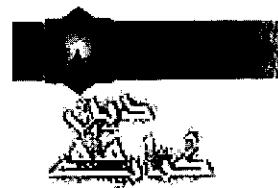
۲۹- الجانب العاطفی من الاسلام

این کتاب بحثی است پیرامون اخلاق و سلوک و تصوف در ۲۹۹ صفحه که توسط انتشارات دارالدعوة در سال ۱۹۹۰ برای اولین بار چاپ شد. هدف این کتاب احیاءبخشی مهم از بازمانده‌های علمی باارزش ماست که زندگی معاصر از آن محروم گشته است و آن چیزی نیست مگر دیدگاه عاطفی، اخلاقی و روانی و تکامل آن از نظر علمی و فکری. این بحث تلاشی است برای بیرون کشاندن تصوف از صومعه‌ها، برای آنکه به صورت یک انرژی محرکه درآید. مؤلف نظرها را به این نکته جلب می‌کند که به این دیدگاه با توجه به ارزش فوق‌العاده‌اش، وقع در خوری گذارده نشده و توجه دقیقی که دیدگاه‌های دیگر مشمول آن شده‌اند، شامل آن نگردیده است. دایره تربیت اسلامی امروز در مصر به این مباحث بسیار محتاجتر است، اما تعلیمات مدنی به آرامی از هر سویی می‌خزد و بی‌توجه به عواقب آن راه خود را به سوی نفوس از مسیرهایی باز می‌کند که حدی ندارد. زمانی که نتوانیم نفوس را از داخل به خوبی بسازیم، و ایمان به همه پایه‌های فکری و عاطفی وجود نداشته باشد، در نتیجه مردم در حال رشد از آثار این حرکت خزنده درمان نخواهند ماند.

مهمترین عناوین این کتاب عبارتند از: در مورد اسلام و ایمان و احسان، الحاد خرافه‌ای علمی است، قوانین احسان و ارزشهای آن، در مورد اصول کمال نفسانی: اشارات راه، توبه، ورع، ترس، امید، محبت.

۳۰- عالمیة الرساله بین النظریة و التطبيق

این کتاب از جمله انتشارات الجامعه الاسلامیه در مدینه منوره در سال ۱۹۸۰ است. این بحث در میان مباحث انجمن جهانی برای توجیه دعوت و آماده‌سازی دعوت‌کنندگان، بوده است. شیخ در این کتاب با تأکید بر این که جهانی کردن اسلام بر پیروان آن واجب است، مطرح کرده است که پیروان

این دین باید با رفتار خاص و عام خود نمونه‌های جدیدی برای گسترش دادن دین خود باشند.

۳۱. دفاع عن العقیده و الشریعة ضد مطاعن المستشرقین

این کتاب، ۲۵۹ صفحه بوده و چاپ پنجم آن توسط دارالکتب الاسلامیه در سال ۱۹۸۸ انجام گرفته است. این کتاب پاسخی است به کتاب «العقیده و الشریعة» نوشته مستشرق معاصر (گولد زیپیر) که مملو از دشمنی‌ها و توهین‌ها علیه اسلام است. این مستشرق ده‌ها سال به مطالعه و تعمق پرداخت تا در مورد مفاهیم اسلام به احاطه کامل دست یابد، آنگاه کتاب معروف خود را به نام «العقیده و الشریعة فی الاسلام» نگاشت. این مستشرق تحت عنوان تحقیق تاریخی، افتراهایی به اسلام بسته است که حد و مرزی ندارد. او ده‌ها شبهه را گرد آورده و آنها را به صورتی واحد به نام تطور عقیدتی و شریعتی، نظم داده است. البته کارهای مستشرقین به سختی می‌تواند عاری از عیب و کاستی باشد. به همین دلیل با وظیفه استسراق ضدیت داشته و به اهداف استعمار کمک فراوان کرده است، همانطور که تانکها راه را برای پیاده نظام آماده می‌کنند. غزالی در رد مطالب این کتاب برای ایفاء حقایق علمی و تاریخی که میراث امت ما است، کتاب حاضر را نگاشت.

از عناوین مهم کتاب می‌توان موارد ذیل را برشمرد:

محمد رسول‌الله(ص): سرسپردگی به خداوند طبیعت همه ادیان است، هیچ تفاوتی بین اسلام در مکه و مدینه نیست، هجوم به سنت، تطور فقه اسلامی: عمومیت رسالت و جاودانگی آن، میان شریعت و قانون رومی، تطور در عقیده: معنی مشابه در قرآن، زهد و تصوف: اسلام به روح و بدن خدمت می‌کند، فرقه‌ها: طبیعت اختلافات میان مسلمانان، به ارث بردن اختلافات حماقت است، در مورد وحدت اسلامی، مسلمانان، میان استعمار و صهیونیسم.

۳۲. رکان الایمان بین العقل و القلب

انتشارات دارالاعتصام این کتاب را در سال ۱۹۷۹ و در ۲۸۸ صفحه منتشر کرد. مؤلفه این کتاب را برای خدمت به فرهنگ اسلامی با هدف ارائه دو مطلب، نگاشته است. اول اینکه: عقل و روح انسان از اشعه وحی و دانشهای پیامبر متأثر شود، سپس با تمام توان به حق متمسک شود، و هر کجا که حکمت را یافت آنرا برگزید، و شبهه را هر کجا که می‌تواند از میان بردارد.

دوم: از میان برداشتن ابرهایی که در طول قرون ضعف بر تاریخ ما سایه افکنده‌اند و جلوگیری از پوشیدن آن برای خوانندگان، تا اگر روزی با آنها مواجه شدند، مضطرب نشوند.

این کتاب تکمیل مباحثی است که مؤلف در کتاب «لجانب العاطفی فی الاسلام»، مطرح نموده است. در اینجا برخی از عناوین کتاب نام برده می‌شود: تفاوت میان تقدم روح با تقدم عقل، دانش پشتیبان ایمان است، ایمان به غیب ایمان به خیالات نیست و مجوز برای کارهای اضافی نمی‌باشد، راستی معرفت و وحدت وجود، وحدت وجود خرافه است، فرهنگ تقلیدی ما نیاز به بازنگری دارد، روش گوشه‌گیری و ارتباط با مردم، نبوت و کتاب و امت یک میراث است.

۳۳. حصاد الغرور

این کتاب ۲۰۷ صفحه است و انتشارات المختار الاسلامی در قاهره در سال ۱۹۷۹ و انتشارات القلم دمشق در سال ۱۹۸۸ آن را به چاپ رسانیده‌اند. این کتاب در مورد وضعیت امت اسلامی قبل از شکست خوردن از یهودیها در سال ۱۹۶۷ و بعد از آن است. همچنین تحقیقی است پیرامون میزان نزدیکی یا دوری آنها از دینشان، و توان گروه‌های اجنبی در دچار کردن امت به این موضوع، و همینطور مردود شمردن توجیهات التقاطی و افکار منحرف.

مؤلف تأکید می‌کند که جنگ میان ما و بنی‌اسرائیل سالهای زیادی به درازا خواهد کشید و اگر بخواهیم طعم شیرین پیروزی را بجشیم، راه رسیدن به آن روشن است. اگر رفتار قدیمی خود را تکرار و از رهبران گذشته پیروی کنیم، به جز میوه‌های غرور هرگز چیز دیگری را درو نخواهیم کرد و چقدر این ثمره، مزه ناخوشایندی دارد. مؤلف نگرانی و ترس خود را از نتیجه برخورد کنونی عرب با دین اسلام، ابراز می‌نماید. اینها می‌خواهند وارد جنگ دینی شوند بدون آنکه دینی داشته باشند. با اینکه برداشته شدن سایه این شکست از روی سر آنها منوط به دور شدن این خیالات است، اما مستخدمین شیطان برای نرسیدن قوم به این حالت تلاش می‌کنند، ولی هیچ سیاستی به جز روی آوردن اعراب به اسلام، نمی‌تواند موفق شود.

مهمترین عناوین این کتاب عبارتند از: همکاری بین یهودیت و صهیونیسم برای براندازی، بادهای تغییرات از کجا می‌وزد، آیا از اسلام بی‌نیازیم؟ چه وقت این کینه‌ها به پایان می‌رسد؟ اصول جنگ پابرجا، ارزش‌های معنوی کلمهای است پیچیده و مبهم، مردم پیروزی و مردم شکست، اسباب کینه در کلمات ما، شکستن حقیقت ابتدای برگشتن از آن است، تزویر تاریخ، آینده تعلقات میان دین و متدینین، اسلام دینی واحد است حتی اگر فقها در مورد آن اختلاف کنند.

۳۴. الاسلام فی وجه الزحف الاحمر

این کتاب در ۲۰۶ صفحه و توسط مکتبه‌الامل (قاهره) و همچنین در سال ۱۹۷۶ توسط المختار الاسلامی (قاهره) چاپ شده است. شیخ این کتاب را در شرایط سیاسی بسیار دشوار و نگران‌کننده‌ای نگاشته است، یعنی هنگامی که حکومت‌های عربی مارکسیسم را در درون کشورهای خود بنیان نهاده و در حال مذاکره برای اتحاد با شوروی بودند. او در مقدمه این کتاب می‌گوید «من این صفحات را براساس حقایق علمی و تاریخی نگاشتم، و ورقهای آن فریادهای قلبی است که نسبت به دین خودغیور بوده و نسبت به امت خود دلسوز. به خوبی می‌دانم که با نوشتن آن با تهدیدهای جانی روبرو خواهم شد، اما از زندگی‌ای که در آن، ما بمانیم و اسلام از بین برود، بیزارم». ایشان در جای دیگر به صورت شفاهی خاطر نشان ساخته‌اند: «چقدر دوستان و بزرگان، بنده را به خودداری از نوشتن کتاب «اسلام و الزحف الاحمر» نصیحت کردند... از حیاتی که در آن در میان پوست خود مدفون باشم بیزارم، در حالی که ستمگران قدرتمند جولان می‌دهند، واقعا که مرگ در این حال شریفتر و بهتر است...»

برخی عناوین این کتاب عبارتند از: شروع ریشه‌کنی، مارکسیسم و دین، مارکسیسم و آزادیها، وضعیت اقتصادی در سایه مارکسیسم، مسلمانان در اتحاد شوروی، اسلام میان مرگ و زندگی، فلسطین و مارکسیسم، فریضه عمومی ما.

۳۵. قذائف الحق

این کتاب در ۲۴۲ صفحه و توسط انتشارات المکتبه العصریه (صیدا - لبنان) به چاپ رسید و مؤلف مقدمه این کتاب را در حالی تهیه کرده بود که در رباط (یکی از شهرهای مغرب) در حال پیگیری اخبار جنگ میان مسلمانان و یهودیها در سال ۱۹۶۷ بود. انتشارات ذات السلاسل (کویت) نیز این کتاب را در سال ۱۹۸۰ منتشر کرد.

براستی که حرکات منظم بر علیه اسلام و امت غافل آن، ابعاد جدید و وحشتناکی به خود گرفته است و بی‌شک به صراحت سخن گفتن در این مرحله برای رد این خطر بزرگ بسیار عاقلانه‌تر است تا تیرهای شر قبل از به ثمر نشستن، متوقف شوند. مؤلف می‌بیند که قوای اسلام ضعیف شده‌اند و الحاد به عنوان هوشمندی و ایمان به عنوان بلاهت مطرح شده است. اما کاهنان مسیحی در جایگاه خود باقی مانده‌اند و همانطور که

استعمار جهانی برای برخورد اسلام از کلیساهای غربی استفاده کرد اینک نیز در حال گسترش دایره آن است تا کلیساهای شرقی را نیز در امر سهیم گرداند. غزالی در این کتاب وعده می‌دهد که جانب دفاع را رها نخواهد کرد و همچنین برای آتش بس در جنگ، البته هنگامی که متجاوزان متوقف شوند نیز آماده است.

مهمترین مطالبی که در این کتاب آمده است، عبارتند از: عقل، کتاب عهد قدیم و دروغهایی که بر فرستادگان الهی بسته شده است، حرکت بر علیه عقیده یکتاپرستی، قبطیون چه می‌خواهند؟، اسلام و گروه اخوان المسلمین، صفحاتی از خاطرات، حقایق شما را دلالت خواهد کرد، ما حفظ وحدت مصر را به عنوان وطن می‌خواهیم؛ قومیت عربی و معنای آن، دعوت به سوی اسلام و سیاست برخی حکام، تفکر ناصری، سیاست، حکومت و دارایی در اسلام، عرب بدون اسلام یعنی صفر، جایی که آزادی نباشد دینی نیست، سختی‌های روح دینی در اینجا.

۳۶. الدعوة الاسلامیه تستقبل قرنها الخامس عشر

کتاب فوق در ۲۱۰ صفحه نگاشته شده است و انتشارات مکتبه وهبه آن را برای سومین بار در سال ۱۹۹۰ چاپ کرد. امام غزالی این کتاب را به درخواست جامعه امام محمد بن مسعود در ریاض و به مناسبت پایان قرن چهاردهم هجری نگاشت. این کتاب دربرگیرنده دلایلی است که دعوت و دعوت‌کنندگان را در زمان‌ها و مرزهای متفاوت، همیشه در معرض تهدید خطرات نگه داشته است. شیخ در این کتاب شرایط را برای ورود به قرن پانزدهم هجری با نظری به دعوت اسلامی در دوران طولانی گذشته‌اش، آماده می‌کند تا نسبت به خودمان قضاوت کنیم که چه داریم و در چه مواردی باید هوشیارانه و دقیق عمل کنیم. او همچنین در این کتاب توصیفی از روشهای مختلف حمله به اسلام در زمان حاضر، و راهی که برای مقابله با آنها در میدانهای متعدد باید در پیش گرفت ارائه نموده است. مهمترین عناوین کتاب عبارتند از: شبهه غیرقابل قبول، دعوت به اسلام و وضعیت دولت داخلی، ترکها، عربها و دعوت اسلامی، وسایل از میان بردن تجدد اسلامی، پژمردن ادبیات عرب، فساد سیاسی، ابعاد مختلف شکست اسلام، دعوت‌کنندگان چگونه باید با این اوضاع مبارزه کنند، با چه کسی دوستی می‌کنیم؟ بعد از آنکه آنها بالا رفتند ما پایین آمدیم.

۳۷. ازمة الشوری فی المجتمعات العربیه و الاسلامیه

دارالشروق (قاهره) در سال ۱۹۹۰ این کتاب را چاپ کرد. در این کتاب از فقر دنیای عرب و اسلام در استفاده از شورا، سخن رفته است؛ این موضوع از مهمترین موضوعاتی است که جامعه اسلامی و قوانین آن باید بر آن تمرکز کنند

۳۸. فی الذکر و الدعاء عند خاتم الانبیا

این کتاب شامل ۱۷۹ صفحه است و از جمله انتشارات المکتبه العصریه بیروت، در سال ۱۹۸۰ می‌باشد. همینطور دارالاعتصام (قاهره) نیز در سال ۱۹۸۰ آن را چاپ کرده است. در این کتاب مروری محدود بر یکی از مسائل مهم مربوط به سیره نبی اکرم (ص) صورت گرفته که همان ذکر و دعا است. هر کس رسول اکرم (ص) را در حال عبادت پروردگارش می‌دید، می‌فهمید که او مبدع روش دعا است و در این راه هیچیک از منتجین الهی به او نمی‌رسند.

مهمترین عناوین این کتاب عبارتند از: چگونه محمد (ص) را از طریق خداوند بشناسیم. محبت، پایه او و شوق، مرکب او بوده است (که در آن شدت عاطفه او را در مناجاتهایش (ص) بررسی کرده است) بیست و چهار ساعت از زندگی طولانی او (یک روز از زندگی نبی گرامی (ص) را به دقت

بررسی کرده است)، بنده‌وارترین دعاها پس از خوردن و آشامیدن، مجلسهای پیامبری، لیلۃ ابیض (که در آن عبادت‌های شب را بررسی می‌کند)، در مورد زندگی پر برکت (دعاهایی که شئون مختلف زندگی را شامل می‌گردد)، ساخت خانه مسلمین، جنگ نان (پیرامون ادکار او زمانی که وضعیت زندگی دشوار می‌شد)، در سفر و بازگشت، سختی‌های دنیا، آیا دعا از وسایل معمولی است؟ پایه‌های عمومی (پایه‌های اسلام و دعاهای او (ص) در مورد آن) ذکر و تذکر دادن، پیامبر رحمت و پیامبر جنگ‌های سخت.

۳۹. دستور الواحده الثقافیه بین المسلمین

این کتاب توسط دو انتشارات دارالعلم (سال ۱۹۸۷) و دارالوفاء (سال ۱۹۹۲) در ۲۳۹ صفحه چاپ شده است. الهام دهنده این کتاب به شیخ، استاد امام حسن البنا بوده است و نویسنده، ایشان را یکی از روشنفکران قرن چهاردهم معرفی می‌کنند. استاد بنا اصولی بنا نهاد که هم شامل همه موضوعات مورد نیاز است و هم روشن کننده هدف.

نوشتن این کتاب در واقع بر مبنای همین اصول بوده و وی در این کتاب از تجارب چهل ساله خود برای روشن کردن آنها بهره جسته است. تجاربی که در خلال چهل سال دعوت، امام به آن دسترسی پیدا کرده بود، چرا که اوضاع و احوالی که حسن البنا در آن دعوت خود را شروع کرد، همچنان باقیست، اما در برخی موارد تغییرات کمتر و در برخی موارد تغییرات بیشتری بوجود آمده است. چون اصول بیست‌گانه حسن البنا در زمان او از سوی دعوت‌کنندگان در مصر مورد استفاده قرار گرفتند، پس برای نزدیکی و پیوستگی بیشتر، امام محمد غزالی به شکلی حکیمانه از خود به آنها گرایش نشان داده است. او در این کتاب اصولی چند به این اصول بیست‌گانه اضافه کرده است که اختصاص دارند به جنبه‌هایی از حیات اجتماعی جامعه اسلامی که به مسائل داخلی آن مرتبط است و دربرگیرنده گرایشات این جامعه به جوامع دیگر نیز می‌شود. این اصول عبارتند از: وضعیت زن، طبیعت خانواده، حقوق بشر، وظیفه حکام، پایه‌های حکومت، طبیعت سلطنت، وظیفه دعوت اسلامی، ارتباط با غیر مسلمانان، معاهدات دولتی، همکاری دولتها و پیرامون مسلمین در حکومتها.

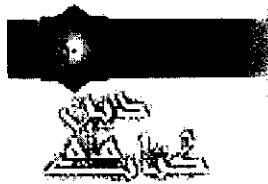
مهمترین عناوین این کتاب نیز عبارتند از: توجه خاص اسلام به کل زندگی، کتاب و سنت در کنار هم، میان نص و مصلحت، گزارش آماری و ارزش علمی آن، اجتهاد در فقه، علامت سلامتی است، تعصب مذهبی، روش محفوظ گذشتگان، اختلافات به ارث رسیده، ارزش آن، اثر آن، توسل در کجا جایز است و در کجا مجاز نیست، انحرافات روانی و بدنی، محبت و دشمنی در راه خدا.

۴۰. واقع العالم الاسلامی فی مطالع القرن الخامس عشر

این کتاب در انتشارات دارالثابت (قاهره) در سال ۱۹۸۳ و در ۸۰ صفحه به چاپ رسید. موضوع کتاب درباره حکومت‌هایی است که به دین اسلام و پیروان آن پشت کرده‌اند، و کسانی که در راه برگرداندن مسلمین از عقاید میراث و دینشان به سختی در تلاش هستند، تا اینکه این دین متلاشی شده و از میان برود. ایشان همچنین در مورد موقعیت دنیای اسلام و کوتاه آمدن در مقابل قدرت‌ها و حکومت‌ها سخن می‌گویند، و به شکلی خاص به قضیه استبداد سیاسی و فساد اداری، از میان بردن آزادی رای، و حقوق پایمال شده بشر در دنیای اسلام، و تفاوت بسیار زیادی که میان دستورات اسلام و اوضاع مسلمین است، اشاره می‌کند.

۴۱. مشکلات فی طریق الحیات الاسلامیه

این کتاب ابتدا توسط دارالبشیر (قاهره) در سال ۱۹۸۹ و سپس توسط دار نهضة مصر للطباعة و النشر (قاهره) در سال ۱۹۹۶، در ۱۴۳ صفحه به چاپ رسیده است. کتاب مزبور در پیروی از حرکت اسلامی معاصر نگاشته

شده و در آن بررسی‌هایی شامل علل انحطاط مسلمین در تمدن و مسائل نظامی، و عناصر حیاتی که مسلمین از دست داده‌اند تا به این روز افتاده‌اند، آورده شده است. در این کتاب نمونه‌هایی از قضایایی ذکر شده که مورد نظر دست‌اندرکاران خشکاندین ریشه اسلام، می‌باشد. همچنین قضایایی که در آینده نیز به آن خواهند پرداخت، مورد اشاره واقع شده است.

مهمترین عناوین این کتاب عبارتند از: شکلی جدید و متنوع برای کارهای نیک، در مورد فرهنگ و تربیت و اخلاق، کلامی در مورد اسلام، سختیهای زبان عرب و خطراتی که آن را تهدید می‌کند، میان اعتدال و تجددگرایی، به خلافت‌پاداش دادن خیانتی بزرگ است، فهم دعوت اسلامی و مشکلات دعوت‌کنندگان.

۴۲- هموم داعیه

این کتاب در ۱۷۳ صفحه و برای دومین بار توسط دارالبشیر (قاهره) در سال ۱۹۸۵ چاپ شد و شامل نمونه‌های محدودی از دلایل اساسی و ریشه‌های ناراحتی‌ها است، چرا که فرهنگ اسلامی کنونی نیاز به پاک‌سازی دارد. بنابراین دعوت‌کنندگان و دست‌اندرکاران، در میدان تقلید باید سخنان را غربال کنند تا بدیها از میان برود و اشتباهات نمایان گردد. جالبترین عناوین آن عبارتند از: گذشته‌ای که دوستش داریم و می‌شناسیمش، هیچ سنتی بدون فهم معنی ندارد، این بنی‌اسرائیل است که به ما گفته‌اند ما که هستیم. اوضاع عمومی ما پیش از آنکه شکست‌های بزرگ تاریخی نصیبمان گردد، دشمنانی از نوع بشر یا شکنجه‌ای از جانب تقدیر، سنگ‌هایی که بر سر راه اسلام انداخته‌اند، در این بحبوحه، اسلام در کجاست؟ آینده ما مروهون وفاداری ما به دینمان است. حقایق پنهان در پشت جنگ خانمان سوز، در راه دعوت.

۴۳- مانه سؤال عن الاسلام

این کتاب دو جلدی از جمله انتشارات دار ثابت للنشر و التوزیع در سال ۱۹۸۴ است و شامل صد سؤال رسیده از مناطق مختلف بلاد اسلام است که شیخ به آنها پاسخ داده است. این سوالات از اهم موضوعاتی است که مسلمین عموماً در مورد آنها نیاز به توضیح دارند.

برخی موضوعاتی که شیخ در مورد آنها توضیح داده است عبارتند از: اجماع در اسلام و راهکارهای ابتدایی دولت اسلامی، و اینکه مرزهای آن کجاست؟ آیا این موضوع برای تمامی زمانها صدق می‌کند؟ آیا در عصر شکافتن اتم و تسخیر فضا بهتر نیست به جای گرویدن به دین، به انسانیت بگرویم؟ حقیقت ملائکه و اجنه چیست و ارتباط آن با انسان چگونه است؟ ارتباط میان اسراء و بنی‌اسرائیل چیست؟ آیا بیداری اسلامی در زمان حاضر در جایی یافت می‌شود و ابعاد آن چگونه است؟ موضع اسلام در مورد تجدد در عصر حاضر چیست؟ آیا می‌توان گفت که اسلام برای خودش تجدد خاصی دارد؟ نظم حکومتی در اسلام چیست؟ نظر اسلام در مورد جلوگیری از ازدیاد فرزندان چیست؟ حکم اسلام در مورد نقاب‌زدن زنان چیست؟

۴۴- علل و ادویه

انتشارات دارالقلم (قاهره) در سال ۱۹۸۸ و دارالدعوة (قاهره) در سال ۱۹۹۱، این کتاب را در ۲۸۳ صفحه به چاپ رسانیدند. این کتاب در مورد امراضی که امت ما به آنها مبتلا شده و وسایل کسب سلامتی آن با تصحیح خطاهایی که در تاریخ اسلامی صورت گرفته، سخن گفته است. مهمترین عناوین آن عبارتند از: انسان در قرآن، چگونه یک دانشمند راهی به غیر از اسلام برود، اولوالالباب در کتاب خدا، نظری به مردان بزرگ: مالک، محمد عبده، جمال‌الدین افغانی، مدرسه‌های آموزنده و امامی بزرگ، جایی که الحاد هوشیاری دانسته می‌شود، ضرورت پاره کردن پرده‌ها، شایعات در میدان دانش، اولین دلایل عظمت محمد(ص)، سفر از علم به ایمان، آموزش اساسی، رموزی که در پشت تخلفات ماست، وظیفه جهانی ما، فرهنگ اسلامی در حال سختی کشیدن، امانت در انتقال میراث.

۴۵- مستقبل الاسلام خارج ارضه: كيف نفكر فيه؟

این کتاب شامل ۲۰۲ صفحه است و دارالشروق و مؤسسه الشرق للعلاقات العامه (عمان) در سال ۱۹۸۴ آن را به چاپ رسانیدند. کتاب سعی دارد به سوالات مهمی پاسخ گوید، از جمله، آیا مسلمین در رابطه با ابلاغ اسلام به دیگر ملتها رسالت خود را انجام داده‌اند؟ آیا دعوت به سوی اسلام بر اساس سیاست مشخص، لوازم منظم، تلاش پیگیر و مطالعه در احوال امتیایی است که می‌خواهیم دعوتشان کنیم؟ آیا در ارائه خودمان به دیگران نیک موفق بوده‌ایم؟ یا اینکه ما گاهی یا بد ارائه کردن و گاهی با کج‌فهمی خودمان، به رسالت خاتم خیانت کرده‌ایم؟

برخی عناوین کتاب عبارتند از: غربال معارف پیش از آنکه به مردم ارائه کنیم، شخصیت یک مسلمان معاصر، آیا دعوت کردن فایده‌ای دارد؟ برای اینکه دعوت‌هایمان با موفقیت مواجه گردد، اهل قرآن و اهل حدیث.

۴۶- قصه حياه: مقتطفات من مذكرات الشيخ

این کتاب مختصری از حیات شیخ محمدغزالی را ارائه کرده و حکایت چگونگی آمدن شیخ به صحنه در روزهای غمباری از تاریخ اسلام که در آن اسلام در حال افول بود را برای ما بیان می‌نماید. یعنی زمانی که انگلیسی‌ها در حال اشغال مصر بودند و به مناطق دیگری هم حمله‌ور بودند تا زمینهای اسلام زخم خورده را در اختیار بگیرند. او در قرنیه به دنیا آمد؛ که از بدترین دوران برای دین حنیف ما بوده است. هنوز به سن هفت سالگی نرسیده بود که مصطفی کمال پاشا که بعداً به آتانورک ملقب شد خلافت اسلامی را تشنه گرفت و کاری کرد که از آن تنها شیخ بی‌روحي باقی ماند. سپس مؤلف در مورد آموزشهای دینی و مدنی وی و تلاطمهای سیاسی در زمان خود سخن می‌گوید. شیخ مطالبی را در مورد زمانی که از

حکم تغلیق قانون اساسی به دست محمد محمود پاشا مطرح کرده است، و همچنین از لغو قانون اساسی به دست اسماعیل صدقی پاشا در زمان تصدی حکومت، و سپس ارائه قانون اساسی جدید سخن می‌گوید.

مهمترین عناوین این کتاب عبارتند از: خاطره‌هایی از کودکی، آموزش دینی و اجتماعی، از زندان تا زنجیر، بهره‌مند شدن از حقوق دموکراسی، اصول سیاسی، گروه اخوان المسلمین.

۴۷. سر تاخر العرب والمسلمین

انتشارات دارالریان للتراث در سال ۱۹۸۷ این کتاب را در ۱۸۷ صفحه چاپ کرد. مؤلف متوجه شده است که مشکلات دعوت اسلامی در مشرق و مغرب دنیای اسلام مرتب تکرار می‌شود. بندهای محکمی بر پای دعوت‌کنندگان واقعی بسته شده است و اهل ذکری که به علم و دین هر دو مسلح باشند بسیار کمیابند، و مسلمانان حریص، بر خود و خانواده‌شان اشتباهاتی را جاری می‌کنند... چرا که مسائل را معکوس متوجه می‌شوند، یا اینکه محبت بدون تفکر دارند، که به جای منفعت، سراسر زیان است. این کتاب برای روشن کردن دلایل و ابزار پنهانی در روند کشاندن مسلمانان به راه خطا و برگرداندن آنها از دینشان است.

مهمترین عناوین کتاب عبارتند از: شکافها کجاست؟ برخی از سنن تکوینی خداوند در قرآن، تأثیر سختگیریها بر دعوت اسلامی، دانش درهم ریخته مرز نزدیک فرهنگ مسلمان، درجه‌ای دیگر از معرفت دینی، مردمی که قربانی ضعف و خیانت‌اند، اوضاع امروز و آرزوهای فردا، وحدت اسلامی راهی دراز است اما لازمه زندگی است.

۴۸. الطريق من هنا

کتاب در ۱۶۰ صفحه نگاشته شده و توسط دارالصحوة (قاهره) در سال ۱۹۸۵ منتشر شده است. بعد از آن نیز در سال ۱۹۹۲ دارالشروق (قاهره) آن را چاپ کرده است. در این کتاب نمونه‌های عینی متعددی از فاصله ما و دینمان در گذشته و حال آورده شده و شیخ دعوت می‌کند که به دنبال تدبیر و تعمق در دینمان باشیم که آینده منوط به این بیداری است. برخی از مهمترین عناوین کتاب عبارتند از: دعوت‌های گمراه‌کننده در امتی که برای نابودی آماده شده است، چرا چشمه‌های این علم خشکیده است؟ بحث اخلاق در دنیای روایات ما، بر امت کوشا واجب است که رسالت خود را ادا کند اما چه کسی این حق را مرزبندی می‌کند؟ جنگ‌های صلیبی به عنوان اعجازی از قرآن کریم، حکومت اسلامی آزادانه حرکت نمی‌کند، ابعاد انسانی خطبه‌های رسول اکرم (ص) در حجة الوداع.

۴۹. جهاد الدعوة بین المعز الداخل و کید الخارج

این کتاب، هم توسط دارالصحوة (بدون تاریخ) و هم توسط دارالقلم (دمشق) در سال ۱۹۹۱، در ۱۹۲ صفحه به چاپ رسیده است. خلاصه کتاب این است که جهاد اسلامی دفاع از آبرو و مرزها، حال و آینده تاریخ و شخصیت، دین و دنیا است و اینکه یاری خداوند و رسول او در میدان آگاهی دادن، میدان مال و دانش (چه اجتماعی و چه نظامی)، در میدان تحقیق و مکاشفه، و در میدان خدمت و کمک‌های اجتماعی، تعریف می‌شود. مهمترین عناوین این کتاب عبارتند از: واقعیتی که از آن فراتر نمی‌گوییم، خیالات شر، تاویل نادانها، آنچه آنرا آیه شمشیر می‌نامند، اسلام در هر کشوری پایه شرعی حکومت است، سپاهی که شکست نمی‌خورد دروغی است که در تاریخ آمده است.

۵۰. الحق المر

از این مؤلف پنج جلد کتاب با همین نام، توسط ناشرین مختلف به چاپ رسیده است از جمله دارالشروق (قاهره) در سال ۱۹۹۳. این کتاب با

اینکه جملات کوچکی را شامل شده اما برای آنان که در مورد دین و امت خود غیرت‌مندند حاوی معانی ارزشمندی است. این گونه از کتابها حاوی مجموعه‌ای از مقالات کوتاه در مورد موضوعات مختلف است، نوشته‌های آن از واقعیت ریشه گرفته و به ظاهر قضایا بسنده نکرده است. هدف آن نیز نفوذ تدبیر به قلب مؤمنین است، همین برای آن بس است که به عنوان نوری که در تاریکی می‌درخشد و راه را می‌نمایاند، در نظر گرفته شود. چه زیادند اشتباهاتی که در میان مردم جا افتاده‌اند چرا که کسی پیدا نشده است تا آنها را تصحیح کند. جهل نسبت به حقیقت در گرایش نسبت به اشتباهات نقش اساسی بازی می‌کند. وقتی که به خطا مشغول انجام کار اشتباهی می‌شویم، چیزی جز یک عادت غلط ما را توجیه نمی‌کند. پس دعوت اسلامی باید مجهز به وسیله‌ای باشد که با آن هر شبهه‌ای را برطرف و برای هر سؤال شک‌برانگیزی، پاسخ مناسب ارائه دهد تا برای نیرنگ و فرار فرصتی نماند.

۵۱. الغزو الثقافي یمتد فی فراغنا

این کتاب در ۴۲۴ صفحه نگاشته شده و یک بار توسط مؤسسه الشرق للعلاقات العامة (عمان) در سال ۱۹۸۵ و بار دیگر توسط دارالشروق در سال ۱۹۸۵، منتشر شده است. کتاب براساس این نظریه نگاشته شده است که ما در مورد روح اسلام معاصر، سهل‌انگاری کرده‌ایم، چرا که برداشت ما از این دین برداشتی سطحی و کودکانه است. این نوع نگاه از زمان اضمحلال فکری در تاریخ ما نشأت می‌گیرد، و مانند این است که میان آن و دوران انحطاط ما رابطه‌ای غیرقابل گذشت برقرار است. مؤلف به کلی دنباله‌روی از دیگران را مردود می‌شمارد، این کتاب به صراحت مسلمانان را به قصور در فهم دین خود متوجه می‌کند، قصوری که در راه‌سازی برای تهاجم فرهنگی شرک سهیم بوده است. مهمترین موضوعات کتاب عبارتند از: اسلام دین متفکران است، تجاوز فرهنگی، دینی که از تجدد کراهت دارد و تجددی که از دین می‌گریزد، حمله‌ای دو طرفه و امتی گمراه، امت به ارث رسیده یا میراث امت، گیاهان سمی در خشکانیدن اصلاحات، حرفهای متناقضی که گفته شده است.

۵۲. المحاور الخمس للقران الکریم

این کتاب در ۲۴۴ صفحه و توسط دارالصحوة (قاهره) در سال ۱۹۸۹ و دارالقلم (دمشق) چاپ شده است. کتاب به محورهای پنجگانه‌ای که قرآن به ذکر آنها پرداخته است، می‌پردازد و با این نکته به پایان می‌رسد که اینها مادر مسائل دیگری هستند که ذیل آنها قرار می‌گیرند. این محورها عبارتند از:

محور اول: خداوند یکی است، و عناوین فرعی آن عبارتند از: توحید، تقدیر و جبر در قرآن کریم، پاکسازی عقاید و راه سلوک.
محور دوم: خلقی که بر خالق خود دلالت دارد، و عناوین فرعی آن عبارتند از: روحانیت در اسلام، ارتباط ذکر و دعا با مشاهدات در آسمانها و زمین، آیا گوشه‌گیری مؤمن راه حل است؟
محور سوم: قصص قرآن، که عناوین آن عبارتند از: ابعاد فردی و اجتماعی اسلام، تعصب اعراب، داستان دانش و حکومت در تاریخ ما.
محور چهارم: علوم انسانی مانند علم تاریخ، سیاست و فرهنگ.
محور پنجم: میدان تربیت و تشریح، که عناوین فرعی آن عبارتند از: تجدد امروزی جنبه‌های اخلاقی ضعیفی دارد، احسان، ربا، خیانت و معذرت.

۵۳. السنه النبویه بین اهل الفقه و اهل الحدیث

این کتاب ۱۶۰ صفحه بوده و چاپ اول آن توسط دارالشروق در سال

۱۹۸۹ صورت گرفته است. این کتاب از جمله کتبی است که شیخ محمد غزالی از طرف جامعه جهانی تفکر اسلامی مکلف به نوشتن آن شده و نگاهی است منصفانه به سنت نبوی (ص) و همینطور شامل رد سخنان کوتاه فکرات و کم‌خردان در این رابطه می‌باشد.

این کتاب پاسخی است به آنها که با خواندن کتب احادیث نبوی، گمان می‌کنند نسبت به اسلام احاطه کامل و عمیق یافته‌اند. همچنین در این کتاب درسهای ارزنده‌ای برای آنها که اسلام را به صورت سطحی فهمیده و از مغز آن غافل مانده‌اند، وجود دارد.

بی‌شک این کتاب نقش مهمی در به تصویر کشاندن راه‌های روشنی که سنت نبوی به ما عرضه می‌دارد داشته است. همچنین کتاب مزبور تأثیر پسندیده‌ای بر اکثر مسلمانان زن و مردی که شیرینی ایمان و زیبایی یقین را درک کرده‌اند داشته چرا که تفکرات غلط و احکام بی‌پایه را که هیچ ریشه‌ای نه در سندیت و نه در دلایل عقلی ندارند، باطل کرده است.

برخی موضوعات کتاب عبارتند از: در دنیای زنان ثروتمند، دین در بین عادت‌ها و رسوم صحیح، حقیقت لمس شیطان و راه حل آن، تعمق در کتاب، احادیث گمراه‌کننده، اسباب و اهداف، تقدیر و جبر.

۵۴. قضایا المرأة بین التقالید الراكده و الوافده

این کتاب در ۲۱۸ صفحه و توسط دارالشروق در سال ۱۹۹۴ به چاپ رسیده است. در این کتاب مطالب با ارزشی است که شامل علم و ادبیات، تاریخ و نقد و فنوهای گذشته و معاصر، می‌گردد. اما تماماً مربوط به موضوع زن، خانواده و جامعه کوچک است.

برخی عناوین کتاب عبارتند از: تصویر زن مسلمان را نیک نشان دهید، نقش پنهان زن، مساوات در قرآن ثابت شده است، زن در علم و ادبیات، در مورد مفاهیمی که باید تصحیح گردد که شامل مفاهیم متعددی در مورد موضوع زن در اسلام است که هیچ پایه و اساسی ندارند.

۵۵. تراثنا الفکری فی میزان الشرع و العقل

این کتاب در ۲۴۴ صفحه و از انتشارات المجمع العالمی للفکر الاسلامی (چاپ چهارم آن در سال ۱۹۹۶) می‌باشد. کتاب مزبور سخنی است پیرامون علوم نقلی در اسلام و راه‌های بررسی و تحقیق در آنها و ضرورت نگاهی دوباره به برنامه‌های آن، و همچنین اصلاح جوانب مختلف آموزشی و علمی مربوط به آن. کتاب شامل ده فصل است که عبارتند از: اسلامی بودن معرفت یا معرفت اسلامی، ابعاد وحی الهی، پوششهایی که حقیقت بزرگ را می‌پوشانند، روشن کردن صورتها و جلوگیری از آلوده کردن، حقایقی در مورد تربیت، نگاه سطحی به بدعت، بازنگری تاریخننگاری، در حاشیه تفسیر، در حاشیه سنت، آئینده عرب و آداب آنها.

۵۶. كيف تتعامل مع القرآن الكريم

این کتاب ۲۳۶ صفحه‌ای برای بار سوم در سال ۱۹۹۲ توسط المجمع العالمی للفکر الاسلامی به چاپ رسید، و دارالوفا نیز آن را در سال ۱۹۹۳ چاپ کرد. این کتاب در مورد راههای فهم قرآن مجید، قضایای آن، تفسیر آن، تاویل آن، تطبیق آن، بخش‌بندی آن، رابطه آن با علوم قدیم و جدید مسلمان، و محتوایی که ریشه اصلی فرهنگ، معرفت و علم مسلمان معاصر بوده است، می‌باشد. مؤلف با این کتاب، قرآن را به مرکز دایره فرهنگ مسلمان معاصر بازمی‌گرداند.

این تحقیق به دلیل تعدد موضوعاتی که شامل است، حاوی بررسیهای نقادانه زیادی است.

اهمیت این کتاب از آنجا روشنتر می‌گردد که در آن سعی شده است مفاهیم فراوانی که در قرآن به عنوان گام اول موضوعات اسلامی

که بقیه برداشته‌های عمقی معاصر بر آن بنا شده باشد، تصحیح گردد. برخی عناوین کتاب عبارتند از: آثار دوری از قرآن، بازگشت به سوی قرآن، تجربه شخصی من، شمول نگاه قرآنی، ابعاد راه مورد نظر، نیاز به تفکر عمیق در سنن قرآنی، آثار نگاشته شده در رد قانون علت و معلول، جدایی دانش از حکومت، فقه امروزی، ادراک سنتهای الهی در آفاق و انفس، وسیله شهود امروزی و شهود تاریخی.

۵۷. صیحه تحذیر من دعاة التنصیر

این کتاب در ۱۵۵ صفحه و توسط انتشارات دارالصحوه (قاهره) در سال ۱۹۹۱ به چاپ رسیده است. مؤلفه این کتاب را بعد از اینکه از انتشار کتابی با عنوان «تنصیر» توسط یکی از مجامع تبلیغی در آمریکا، مطلع شد، نوشت. این مجمع در واقع به امر یاری مسلمانان اختصاص داشت و با این هدف توانست یک میلیون دلار جمع کند. در آن کتاب در مورد تلاشها، پیگیریها و زحماتی که کشیده شده بود و نتایجی که گرفته بودند، سخن رفته بود.

مؤلف در این کتاب تأکید دارد که در تمام شرق و غرب جهان بر همه مسلمانان واجب است که مراقب باشند و برای دفاع آماده شوند. این کتاب تلاشی است برای بازگشت به موقعیت‌های سابق و توضیح جنگهای زیادی که میان اسلام و مسیحیت صورت گرفته است و بیان اینکه پس از تحقیق در مورد این جنگها به این نتیجه می‌رسیم که مسلمانان هیچ تقصیری در وقوع آنها نداشته‌اند. همچنین از متفکران و مخلصان دعوت می‌گردد که برای بحث و تحقیق در مورد حقیقت در دوران علم و فکر با استفاده از اصول ثابتی که همه ادیان آسمانی در آنها متفق‌القولند، تلاش کنند.

عناوین کتاب عبارتند از: قبل از ورود به بحث اصول را روشن کنیم، عیسی خدا نیست، مسلمانان پیروان همه پیامبران هستند، نمونه‌ای از یاری خواستن رسمی، موضوع زن نزد ما و نزد ایشان، زن در اروپا و آمریکا.

۵۸. نحو تفسیر موضوعی لسور القرآن الکریم

دار الشروق این کتاب را در سال ۱۹۹۶ و در ۵۶۰ صفحه به چاپ رسانید. این یک بررسی جدید در مورد قرآن کریم است که هدف آن تفسیر موضوعی سوره‌های این کتاب بزرگ است. همچنین مؤلف قصد بیان این نکته را دارد که تفسیر موضوعی با تفسیر موضعی متفاوت است. تفسیر موضعی در مورد یک آیه یا مجموعه‌ای از آیات به شرح الفاظ و ترکیب‌های آن می‌پردازد، در حالی که تفسیر موضوعی در مورد کل سوره است که در آن سعی می‌گردد در مورد ابتدا و انتهای سوره و رابطه‌های حقیقی، که به کل آن انسجام می‌بخشد، سخن بگوید. همچنین تلاش می‌گردد که ابتدای سوره به عنوان مقدمه انتهای آن، و انتهای آن به عنوان تأییدی بر ابتدای آن مطرح گردد. تفسیر موضوعی حلقه‌ای از حلقه‌های تفسیر است و نمی‌توان گفت که از تفسیر موضعی بی‌نیاز است بلکه در واقع مکمل آن است و تلاشی است که شامل این کار مشخص نیز می‌گردد.

عناوین کتاب شامل تمامی سوره قرآن کریم است و همانطور که خود نویسنده در مقدمه کتاب گفته است، تفسیری موضوعی و مختصر از کل سوره‌های قرآن است.

پی نوشت ها :

۱- مجلة اسلامية المعرفة، العدد السابع، رمضان ۱۴۱۷ .

